

prostori u regijama

grgo gamulin

»Mi često zamenjujemo mogućnosti koje nam pruža tehnika, s nužnošću njihova potpunog iskorištavanja. Tehničke su mogućnosti korisne samo kao oruđe civiliziranih ljudi. I odviše često mi na neljudski način iskorištavamo tehničke prednosti.«

Fumihiko Maki

1

Ako u raznolikosti naših predjela, oko sačuvanih historijskih jezgri, u trošnim i degradiranim četvrtima naših gradova ili u novim naseljima koje dižemo ili ćemo dići, budemo počeli zaista urbanistički i arhitektonski **misлити** i postojati, dakle situirati naš ljudski život u konkretan, naš prostor i organizirati ga, problemi će nas naprosto zasuti. Bit ćemo prisiljeni da ih rješavamo u svakodnevnoj empiriji, da se, drugim riječima, učimo na vlastitim greškama i da to svoje urbano i urbanističko iskustvo stičemo na račun gradova koje ćemo graditi i na račun nas samih; u stvari na račun budućnosti kojoj ostavljamo tu baštinu i koja nam za to neće biti osobito zahvalna.

To se, naime, već i dogodilo. Ponovno smo u zakašnjenju. Možda nam to zakašnjenje ne izgleda veliko, svega 10 ili 20 godina, ali pri sadašnjem brzom ritmu razvoja tehnike i društva, dakle ove naše avanturističke historije, to je ipak veoma mnogo. A u našem položaju, na čelu razvoja socijalizma, kako to s ponosom ističemo, mogućnosti su nam u principu široko rastvorene; tako barem govorimo, a u nekim tihim časovima tako nam zaista i izgleda; izlazi iz toga da je težak propust ne iskoristiti ih i da je naše zaostajanje još više neoprostivo. Budemo li pokušali da to zaostajanje savladamo u samoj empiriji (bez teorije), značit će da se zaista prepuštamo

stihiji. Bit će to i veoma sporo. I skupo, na teret Novog Zagreba i Novog Beograda i svih ostalih gradskih prostora koji će u nas označiti početak ili ubrzani nastavak socijalističke urbanizacije, a navodno je već i označuje; ona će, naime, biti (u funkciji i u estetskom doživljaju) prošlost već u času kada bude ostvarena. Da bi bila **zaista suvremena**, dakle i s perspektivom da ostane prisutna i u budućnosti kao dinamičan prilog kretanju, ta bi naša urbanizacija ipak trebala da bude teoretski kako-tako zasnovana, i to na neki drugačiji način, u stalnim i živim dodirima sa sociološkim i psihološkim prerezima naših situacija, koje bi prereze trebalo nekako ostvariti, s idejama što se ipak neprekidno rađaju oko nas u univerzalnim koordinatama od Brasilije do Tokija; u analizama i smjelim sintezama koje sama kritika, čini se, ne može dati, ali bi ih stvaralačke ličnosti slobodnih arhitekata (i urbanista) morale omogućiti svojim djelima, a možda i programatskim razmatranjima.

Ni ova usputna razmatranja od strane kritike nemaju, zapravo, nikakvih znatnijih pretenzija, ali poneke misli (i praksa, na žalost) što se javljaju tu i tamo, navode nas da fiksiramo asocijacije što se i nehotice nameću: o univerzalnosti i o regionalizmu, o jugoslavenskom prostoru (o »higijenskom«, kako je netko već rekao, i o humaniziranom), o urbanizmu rasutih tijela i zatvorenih prostora. Ideje se u ovom vremenu brzo rađaju i mijenjaju; **ako ih ne reflektiramo, morat ćemo sami do njih doći**, izmisliti ih ab ovo. Ta još nedavno je koncepcija slobodnog prostora s izoliranim soliterima i tornjevima u zelenilu bila alfa i omega savremenosti; danas već i kritičar kao što je Michel Ragon manifestira (ponekad bar) nostalgiju za zatvorenim prostorima, i traži ulicu u kojoj se može neko sresti i osjetiti ritam zajedničkog života... Pojavile su se i nove teze o generativnim formama, o njihovu slaganju u sisteme, o apsolutnoj supremaciji tehnike, pred kojom često stojimo zbunjeni i zatečeni, i o nužnosti da se ona savlada i porredi urbanističkoj (životnoj) ideji. Nije li to nekako i shvatljivo, danas u vrijeme imaginativne, oslobođene arhitekture, »barokne«, kako je neki (pogrešno) nazivaju. Problem **imaginativnog**, što, naravno, ne znači i imaginarnog urbanog prostora, pokušao je **time na vrata današnjice**. Tako smo stigli i do fenomena, i problema, **gradskog pejzaža**.

Taj problem raste iz svih arhitektonskih i urbanističkih časopisa, iz našeg vlastitog iskustva, pa naravno i iz minule historije. Tamo ga, naime, zorno vidimo, a zacijelo ne samo u San Gimignano, Veneciji ili u Pragu. Gradski pejzaž — to je jedno od najljepših iskustava povijesti umjetnosti, uvijek živo i aktuelno, s neiscrpnim doživljajnim avanturama koje skriva u sebi. Veliki suvremeni fenomen turizma počiva dobrim dijelom na njemu, više nego na prirodnom pejzažu. Zato smo mi i toliko ponosni na pejzaže Trogira, Korčule ili Dubrovnika, i zato smo svaki čas spremni da otputujemo nekamo... Jer i civilizacije i društvene forme su nestale, ali **gradski pejzaž je ostao** i, bez obzira na njegovu genezu i determina-

ciju, **sada nas samo (ili prvenstveno) njegov estetski fenomen zanima**. Epifenomen možda, ali jedini koji je vječno živ i prisutan.

Čini se da tu izrasta teška i važna pouka, upravo za ovo naše današnje praktično doba. Ukopani u substrukturu industrijske civilizacije, mi smo uvijek spremni da se podsmijevamo epifenomenima, koji nam se čine ezoteričnim, proizvoljnim, po kriteriju vrijednosti sekundarnim, himeričnim. Ne znamo ni kako do njega dolazi, do tog estetskog epifenomena, ali znamo da se on ostvaruje upravo u toku konstituiranja odnosa prema kategorijama društvenog postojanja, bolje reći, unutar konstituiranja tog samog postojanja, a zatim u relaciji prema ostalim vandruštvenim situacijama: geografije, podneblja, historijske zatečene datosti. A tu se koncepcija suvremenog univerzalizma prelama s problemima koji su nas i ponukali na ova razmatranja. Jer izloženi smo prezentu, i bačeni smo u današnjicu s našim prostorom; tačnije, s našim prostorima. Što ćemo od njih učiniti da ostanu, oni i mi s njima, u vremenu kao očitovanje našeg bića: posebno i singularno, ili da utonu u općenitosti? Koji su generativni faktori što u tome sudjeluju? Kolika je važnost onih općih (vremena i društva), a kolika onih posebnih i, čak, pojedinačnih? I gdje su izvori i historijske motivacije jednih i drugih?

Njihovu važnost odredit će zacijelo osnovno određenje: jesu li urbanizam i arhitektura čiste egzistencije (tj. uvjeti ljudske egzistencije) ili kreacije; i još dalje: može li se u našoj historiji »indiferentna« egzistencija, praktična i prolazna svrha, dijeliti od kreacije koja apelira na kategoriju vremena, na trajnu vrijednost? U kojoj mjeri ono što je prezentno može uopće i to biti, ako ujedno nema pretenziju da bude vrijednost i **sutra**, i za sutra, da bude dakle prezentna i u budućnosti? Kao upotrebna vrijednost koja ne transcendirira svoje vrijeme naše je djelo samim time »otudeno«, to jest ispod razine mogućnosti svog vremena. Ono ne može da traje u vremenu. Kao vrijednost koja prerasta svoju čistu egzistenciju naše je djelo kreacija onda kada transcendirira neposrednu datost i upotrebnu funkciju, i ostvaruje tako svoju vlastitu trajnost ulazeći u umjetnost. Za to su nam u prvom redu potrebne dvije kategorijalne oznake: singularnost i posebnost.

Pred pojavama našeg doba koje nam donosi grandiozan i ubrzan rast urbanizacije i pred diktatom univerzalnosti (koju nam diktira apsolutna komunikativnost unutar kontinenta i globusa, i navodna jedinstvenost, ili bar internacionalnost materijala i tehnologije), urbanizam i arhitektura nalaze se na velikom ispitu. One se na tom ispitu nalaze upravo u vezi s kategorijama posebnosti i singularnosti (pojedinih djela i ličnog izraza). Jer što i tko će odrediti te kategorije? Apsolutna umjetnička ličnost urbaniste i arhitekta? Hoće li za nju biti relevantni ili irelevantni ostali determinatni i generativni faktori (geografije, podneblja, tradicije) i kako će nam u tom slučaju slobodna ličnost pružiti jamstvo da će prerasti (diferencirati) zajednički nazivnik univerzalne

tehnologije i materijala? Jer ta je ličnost danas slobodna, ona komunicira s univerzalnim svijetom fenomena. Ona u sebi nosi nazivnik svog vremena. Ako je zaista velika, ona će i u oslonu na impulse i mogućnosti nove tehnologije i novih materijala stvoriti svoju interpretaciju suvremenog izraza, tj. lični stil, singularan i više ili manje kreativno neponovljiv. No pitanje je (danas, a otvoreno je zapravo i za sva historijska razdoblja): ukoliko jedna individualna varijanta može sama oblikovati posebnost.¹

Posebnost je širi pojam prostornog stvaranja i postojanja i komunicira s mnogostrukijim determinacijama: geografskim i historijskim. U njoj se, dakle, na trajnijem i širem planu negoli u kategoriji singularnosti i individualnosti umjetničkih opusa, uklapaju i očituju determinante prostora i vremena. A u konkretnoj našoj situaciji to se uklapanje izražava u problemu neke eventualne jugoslavenske i socijalističke arhitekture (i urbanizma). Prema univerzalnom postojanju i očiglednosti apsolutno suvremenog preobražaja stvaralačke ličnosti situacija je za te konkretne prostore i vremenske oblike postavljena pred problem: biti ili ne biti: Drugim riječima, postoji li konkretna, naša mogućnost da **prirodni prostor** (pejzaž u određenom kraju) nastavimo i produžimo u gradski prostor (apsolutno socijalan i humaniziran), **a da se to »transcendentiranje prirode« odvija unutar zaista živog organskog kretanja**. »Organička arhitektura pretpostavlja organsko društvo« — pisao je već odavna Frank Lloyd Wright, ali očito je da bismo tu njegovu, svakako lucidnu misao morali danas drukčije i konkretnije interpretirati. Jer pojam organskog društva poprima u nas već izvjesne konture, ili barem to zamišljamo i priželjkujemo. U smjeru te želje ova su naša razmatranja i upravljena, s rezigniranim saznanjem, koje, na žalost, rezimira nebrojena iskustva, da je posebnost neke naše kolektivne forme, organski vezane za prirodni pejzaž (kao što su to kamena tkiva Korčule, Hvara i Trogira), danas jedva moguća. Ili, do tko zna koje budućnosti, zapravo praktički nemoguća.

2

Do te rezignacije dovodi nas situacija suvremene arhitekture. U njenu svjetlu zahtjevi koje sami sebi postavljamo, najprije u našem geografskom prostoru, a zatim i u univerzalnosti današnjice, sudaraju se s tokovima koji daleko nadilaze mogućnosti naše volje; određuju se teškom nužnošću u tehničkim i u spiritualnim sferama, preplavljaju nas u empiriji, često bijednoj i iznuđenoj, i u teoriji prožetoj bezobzirnom ironijom tehnokrata.

Branili smo naš pejzaž i stare strukture gradova kako smo znali i mogli i gubili smo bitke u Kopru, Šibeniku i Dubrovniku, prijeteći susretom za — sto godina. Nije nam pomoglo što je i kritika arhitekture

i najbolja naša publicistika često znala zauzeti te »utopijske pozicije« koje smo još jučer nazivali romantičnim. No, na žalost, susreta »za sto godina« neće biti, oni su već tu u našoj svakidašnjici, s neprestanim šokovima i traumama, tako da smo nebrojeno puta poželjeli da otupimo vlastitu osjetljivost. To bi, naravno, značilo uzmaći pred slijepim silama povijesti. Ima u tim dilemama jedno jedino rješenje: pokušati naći neku moguću perspektivu. Tako je jedan dio te naše »arhitektonske publicistike« počeo da traži tzv. **jugoslavenski prostor**, a ponekad čak i **socijalistički**.² Ako je ovaj posljednji u konkretnosti nesaglediv upravo zato jer je »in statu nascendi« vjerovatno prisutan, ali teško razlučiv od drugih racionalističkih ili, uopće, humanističkih težnja, onaj prvi je pogrešno formuliran.

Kao u slikarstvu i u skulpturi, problemu i silovitom pritisku univerzalizma ne može se suprotstaviti zahtjev za nekim nacionalnim školama.³ Taj je pojam u suvremenoj civilizaciji postao deplasiran; održava se ponegdje možda tek kao stanovito produljenje određenih tradicija u nekim zatvorenim okvirima, pogo-

tovu ako se ovi poklapaju s jasnim ambijentalnim oznakama. To vrijedi još u većoj mjeri za arhitekturu. **Što bi, u stvari, moglo odrediti neki posebni jugoslavenski prostor?** Topografija koja je maksimalno diferencirana, kao i podneblja, uostalom? Historija, tako različita, ili mentalitet etničkih skupina, koji se oblikovao u ovim balkanskim, panonskim i jadranskim prostorima?⁴

Ali ako je »jugoslavenski prostor« čista apstrakcija, kao realnost i kao generativna »infrastruktura«, čini se da ipak postoje neke mogućnosti koje bi trebalo ispitati i perspektive na kojima bi se teorijski i empirički isplatilo inzistirati: to su upravo »prostori« koje smo spominjali, oni i mnogi drugi. Regije, dakle, od kojih se redovno sastoje »nacionalni prostori«, ali mogu da obuhvate i više njih; **podneblja ne samo u geografskom nego i u duhovnom smislu riječi, koja, dakle, korespondiraju s fizičkim i s duhovnim sferama jer se ostvaruju i traju u vremenu.** Ona su stvorila ne samo folklornu nego i organičku i organiziranu ruralnu i urbanu arhitekturu, čitave ambijente koji su još uvijek velika realnost našeg

Dubrovnik, Lapad

← Korčula

nističkih dispozicija? Ta raznolikost značila je ujedno i bogatstvo, pred njom su se slamali i mijenjali i najuniverzalniji historijski stilovi. Njihove su alate ako apsolutni diktat univerzalne tehnologije bude izbrisao raznolikost ideja i specifičnost materijala te onu konkretnost društvenog života koji motivira ne samo način gradnje nego i sisteme urbapovijesnog i kulturnog postojanja. Kako bi izgledali naši kontinenti bez te raznolikosti? I kako će izgledati ostale kao trajne realnosti koje danas na duhovnom planu još uvijek aktivno djeluju. U kojem smislu? Konzervativnom ili progresivnom? Treba li ih uglavnom shvatiti u smislu folkloru i kako pronaći njihovu generativnu funkciju? Može li nam Wrightov period prerijjskih kuća ili čak onaj »Usonian houses« nešto reći u tom pogledu, ili Aaltoov opus u Finskoj?

Kulturna historija je u svom toku tako složen dijagram sila da nam se određenje, pa i praćenje genetičkog procesa čini kao Sizifov posao. Što je sve stvorilo modernu arhitekturu, i što bi moglo stvoriti onu koju želimo, ako još uopće znamo kakvu želimo (prejudicirajući kreativni proces) na osnovu nekih naših posebnosti? Ono na što jedino možemo ukazati, to su konkretne koordinate našeg života:

1. Prirodni pejzaž regija, posvećen poezijom i umjetnošću, u prvom redu. U monotoniji i pustoši asfalta on se u našem vremenu mitologizira do vrijednosti izgubljenog raja, i njegovo će značenje, s porastom tereta civilizacije, rasti sve više. Trebat će ga spasavati. Njegovo organsko transcendiranje od prirodnog stanja u »gradski pejzaž« postaje tako kamen kušnje stvaralačke arhitekture u regiji.

Ako ova svojom posebnosti to uopće traži! — to je rezerva koju će nam stvarnost postaviti. Jer jedno je pejzaž jadranske obale, ili pejzaž Zagorja, ili planinskih predjela, a drugo više ili manje neutralan pejzaž panonskih ravnica. Između ruralne i urbane arhitekture i većih i manjih kompleksa postoje razlike u funkciji i u mogućnosti adaptacije, ali ako bi trebalo naš obalni pejzaž uzeti kao primjer, njegova konfiguracija, mali razmjeri i karakter krivulja postaviti će zahtjeve **koji se samo uz najveće pogreške mogu zanemariti**. No zato će neka prostranstva na potezu od Splita do Stobreča, na primjer, omogućiti sasvim drugačije razmjere i oblike (i drugu poetičnost time uslovljenu), negoli, recimo, obala Šibenika ili vrh poluotoka Lapada u Dubrovniku.

2. Materijal svojstven ambijentu ili nesmiljen sudar arhitekture s okolinom? — to je dilema koja se zaoštrila u našem vremenu s pojavom staklenog zida i aluminijske. Težina dileme, očito, varira od ruralne do urbane strukture, od osamljenog objekta utopljenog u prirodi do kompleksa koji se od (možda i nezanimljive) prirode izolira i brani. Pa ipak, ako je Miesova kuća Farnsworth u Illinoisu momenat **apsolutne i apsolutizirane** prisutnosti našeg kulturnog momenta unutar prirode (i otuđena negacija otuđenosti suvremenog čovjeka koji hoće da se »vрати« kroz staklene zidove), jasno je da bi takva **apsolutizacija** prezenta (i pre-

zentne nam industrijske tehnologije) teško mogla uspostaviti dijalog s prirodom već zato što nema »materijalnog dodira«; u mnogim slučajevima ona bi ga razorila. I to ne samo na spiritualnom nego i na fizičkom, funkcionalnom planu. Tako su se, na moru, rastvoreni stakleni zidovi pokazali neizdrživi bez klimatizacije; što ne znači da u drugom nekom kraju ili u apsolutno zadovoljenim tehničkim uvjetima, ova prozirna membrana ne može pružiti neslućene mogućnosti vizuelnog doživljaja i funkcije. Nasuprot njoj, kamen naše obale (ako je o toj riječi) ostaje medij uraštavanja, dragocjen u svim vremenima. Bit će dragocjen i u budućnosti, kad nas materijalna nužda ne bude više navodila na kapitulaciju, a tehnika opsjedala svojim mogućnostima. Do tog vremena koliko ćemo uspjeti sačuvati od našeg prirodnog prostora? Mnogo više negoli u već urbaniziranim ambijentima gradova (Rijeke, Splita ili Zadra), koji su svojim prosječnim tehnološkim »univerzalizmom« već degradirani, važan je za naš problem neposredan dodir s pejzažom: arhitektura ljetnikovaca, izoliranih zdanja i konstituiranja varoši, sela i niza malih gradova. Sudbina naše obale odlučuje se u tim dodirima. Nad nama geografski »visi« cijela Srednja Evropa i već sutra može nas zadesiti »urbanistička eksplozija« turističkog karaktera.

3. Treća konkretna koordinata jesu zatečeni »umjetni pejzaži« urbani i ruralni, određeni materijalom i prošlosti, s ritmovima, oblicima i duhovnim podnebljem koje čini jedinstvenu vrijednost regije. Je li to regionalno naslijeđe elemenat koji može ostati izvan novog stvaralačkog procesa?

To pitanje ima sudbonosnu težinu. Jer, ako je odavno jasno da stare urbane jezgre, vrijedne u različitim stupnjevima, ne podnose u svojoj blizini ovu našu apsolutizaciju tehnologije i materijala, pitanje je, hoće li naši arhitekti u teškoj realnosti svakidašnjice biti spremni stvaralački čuvati čitave regije, ruralne i »turističke objekte« koji su arhitektonski i urbanistički već određeni na nekoj visokoj razini, recimo na razini Raba, Trogira, Hvara, Dubrovnika ili muslimanske arhitekture Bosne i Makedonije?

Oni do sada nisu pokazali zato nimalo volje. No bolje je reći: nisu zato pokazali stvaralačkih mogućnosti. — To bi, naime, značilo uspostaviti dijalog s prošlosti i moći živjeti (izvan i unutar svoje profesije) u širim rasponima vremena, saobraćati s intimnim relikvijama prošlosti, stvarati s nostalgijom čak, i s osjećajem za neuhvatljive prelive naše vlastite suvremenosti. Očito, duhovi bez mašte i ograničeni u svom prezentu optužili bi ih s historicizma, a oni nemaju još ni snage ni nekog teoretskog oslonca koji bi im omogućio da se tim optužbama odupru. I tako smo sretni što smo u Hvaru dobili paviljone »Pharosa« koji se s mora — **ne vide**, za razliku — avaj! — od »Petke« u Gružu ili »Neptuna« na rtu Lapada.

Ali možda je na ovom mjestu potrebna i jedna složenija egzemplifikacija: što, dakle, raditi u slučaju ako je riječ o stvaralačkom aktu u neposrednoj vizuelnoj blizini jednog urbanističkog i historijskog remek-djela iz prošlosti? — U prvi čas, tko zna ko-

jom asocijacijom, izlazi pred naše oči nova četvrt Korčule, oslonjena na brijeg, tamo, iznad kupališta. Dvadesetak kuća nanizanih jedna do druge uz padinu, nevelikih dimenzija, tek ponešto dugoljasta oblika. Arhitekt je poštivao materijal ovog otoka: kamen, krov od crijepova i zelene kapke na propovima. Odstupanja od tradicija prisutna su, ali sasvim razumljiva, a ipak, doživljaj te četvrti jeste težak: sa mora djeluje kao »šaka u oko«, a unutrašnji urbanistički doživljaj nelagodan je i estetski prazan. Zašto?

Vidjet ćemo kasnije: problem **organičkog postupnog rasta** po svoj je prilici presudan, ali (u vrijeme crtanja četvrti i čitavih gradova za crtačim stolom) nije moguće čekati ni stoljeća ni desetljeća. U našem slučaju, očito, stvaralački akt nije počeo iznutra, iz intuiranja života, niti iz uživljavanja nekog gradski i građanski, da ne kažem »susjedski«, organiziranog života koji je nekada stvorio staru Korčulu na poluotoku; on nije počeo ni od intuiranja nekog socijalističkog kretanja. On je počeo od ceste, tačnije — jer ta cesta ne vodi nikamo — od automobila; zatim je uz cestu, s dobronamjernom, ali mehanički provedenom težnjom da nikome ne sakrije pogled na more, poredao kuće, svaku s nekoliko stanova. K tome je pridošlo što ta **adicija bez invencije** ponavlja (na način gradskih »Siedlunga«) jednu istu stereometrijsku temu, i — rezultat se nalazi pred nama. Očito stvaralački akt, težak u ovim slučajevima i bez mnogo presedana, zahtijeva neke druge teoretske i empirijske angažmane. On ne bi trebalo da rekonstruira postupni rast starih gradskih tkiva nastalih kroz stoljeća, nego da intuira i prekoncipira život, recimo, socijalističkog društva. Je li to moguće?

Je li moguće, i do koje mjere, čak i bez nekih »normativnih« pretenzija«, govoriti (bez crtače daske) o estetskim društvenim i moralnim formama nečega čega nema ili što tek nastaje? Ali ako se već nalazimo uronjeni u proces nastajanja, može li se odustati od razmišljanja o fenomenu?

Iz onoga što je u nas pisano na tom planu⁵ može se na kraju izvesti zaključak o dubokom nezadovoljstvu sa sadašnjim »planiranjem« aglomeracija. Prometno i »higijenski« determinirani urbanizam, očito, nije u stanju da zadovolji estetska ni socijalno-psihološka očekivanja. Ukoliko su te biološke i prometne premise (dakle, koordinate osnovne fizičke egzistencije) danas općeprihvaćene, njihovo **transcendiranje u smjeru psiholoških i emotivnih zahtjeva**, čini se, da je *conditio sine qua non* svakog socijalističkog prostora.⁶ Slučaj Korčule nije radikalni slučaj (a poznamo ih, na žalost, nebrojeno mnogo), ali je ilustrativan upravo kao primjer dobronamjernog pokušaja adaptacije. »Poopćeni princip« i jedinstven oslon na »cestu« već je u začetku dokinuo stvaralačku adaptaciju, takvu dakle koja će ući u samostalan dijalog s pejzažom i omogućiti spiritualnu, a to ujedno znači i vizuelnu vezu s ostalim dijelovima grada. Crveni krovovi i zeleni kapci na pro-

zorima pri tome čak postaju samo akcesoriji lokalnog »koloriranja«; osnovni su geometrijski i stereometrijski ritmovi zatvaranja i otvaranja ambijenta, zatim njihovo uraštanje u oblike i razmjere terena. Zbog toga se, čini mi se, jasno nameće zaključak da se neki, zasada još hipotetični »jugoslavenski prostor« (a ujedno i »socijalistički«) može u svojim humanim i humanističkim premisama zamisliti samo (ili prvenstveno) kroz prizmu određenih ambijentalnih koordinata. Problem se tako formulira sudbinskom težinom: ako odnos današnjeg čovjeka prema prirodi ne počiva samo na fizičkim i klimatskim dodirima nego na dubokim duhovnim i, rekao bih čak, egzistencijalnim motivacijama, **te će koordinate svladati sve univerzalne i tehnološke pritiske**. Ako regionalni i vremenski kontinuiteti postojanja budu raskinuti i žrtvovane sve nostalgije za cjelovitošću i skladom naših unutrašnjih i vanjskih (dakle, prostornih) panorama, rješenja stvorena na asfaltu preplavit će ne samo prostore na obali i na otocima nego će do kraja razbiti ambijente u planinskim i »orijentalnim« dijelovima zemlje.

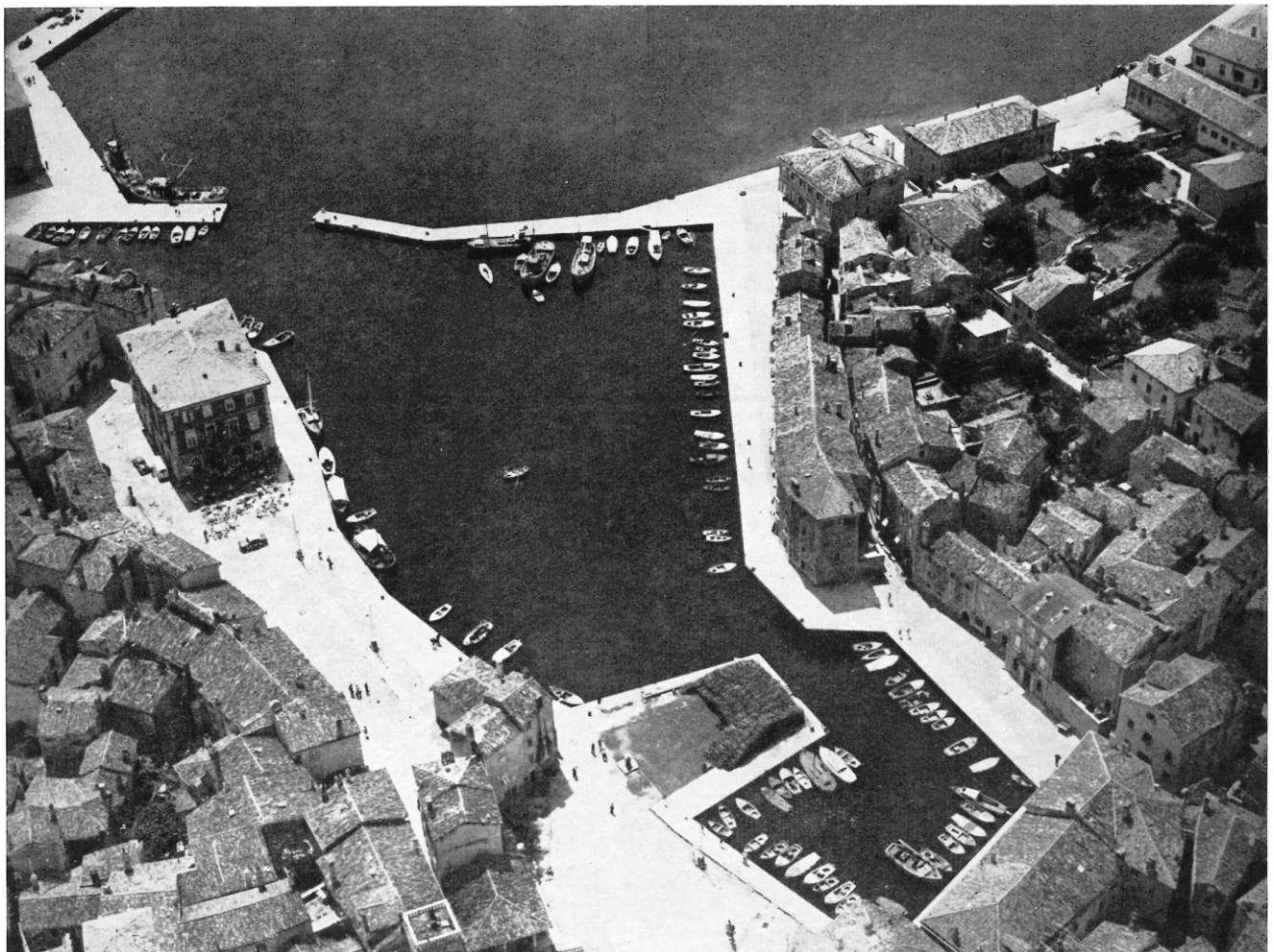
Je li stvar bezazlenija u, od prirodnog ambijenta »izoliranim«, četvrtima novih gradova (ako izolirani zaista treba i mogu da budu), i može li se očekivati neki socijalistički nazivnik, dakle barem prostorne oznake tog našeg novog, socijalnog predmeta? Hoćemo izbjeći psihologiju mravinjaka, ali kako i pod koju cijenu? I postoji li kohezija koju bi današnji mikrorajoni (susjedstva, tobože!) mogli oblikovati?⁷

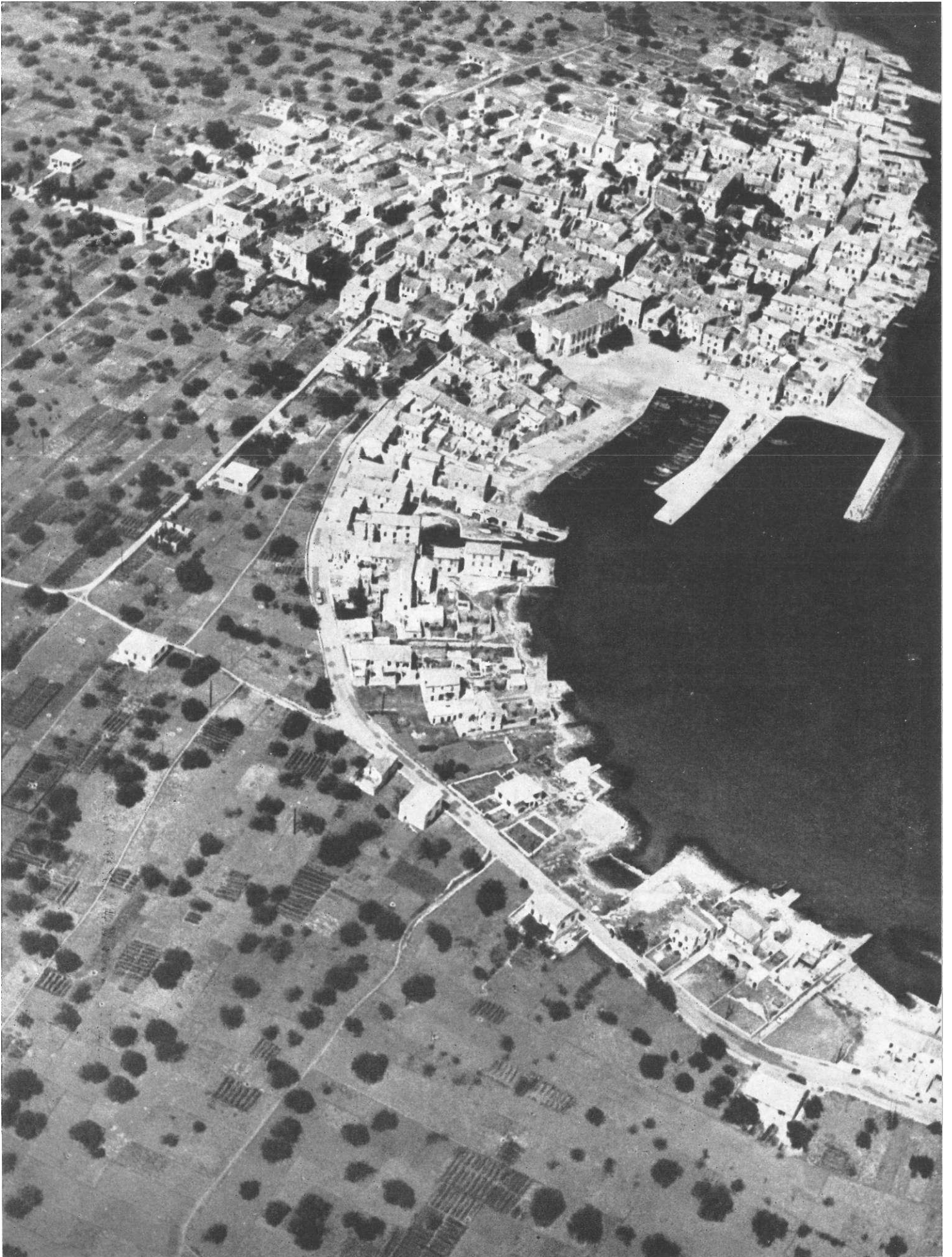

Cres, obala u predjelu Varožine

Cres, luka

Svim tim »prometnim« i prostornim kohezijama trebat će, ako se nešto uopće očekivati može, dodati još jednu, koju bi bilo premalo (preslabo) nazvati estetskom. Ono što Prag i Hradčani iznad Vltave znače za jednu naciju trebalo bi dodati ili barem poželjeti ovom »socijalističkom nazivniku«; a to je baš ono što zaboravljamo, možda pod psihološkim pritiskom naše znanstvene epohe i fascinirani tehnološkim mogućnostima koje nismo u stanju prerasti na nekom višem kreativnom planu; u razini Korčule, kao ni u razini Novog Zagreba ili Beograda. Raspršene prostore i arhitektonska tijela neće moći sakupiti neka jednostavna »utilitarna« prostorna »blizina«, čak ni socijalno-psihološki utilitarna, nego samo umjetnička, svejedno da li grandiozna ili intimna, ali u svakom slučaju nabita velikim **osjećajnim potencijalom**. Znamo za potencijale koje su nam ostavila historijska taloženja; ali mi se sada nalazimo pred odsudnim pitanjem: možemo li ih nadomjestiti stvaralačkom vizijom pojedinca?

Urbanizam kao umjetnost — pa to je pojam koji se još nije ni oblikovao u našoj suvremenosti! Ali ne mislim time da treba zatvoriti oči pred funkcijom i značenjem babelizma; on naprosto još nije u našem prezentu, pa ni na vidiku naših rješenja. Ova se kreću u toku jednostavnih pitanja koja već traže odgovore: mogu li se naši prirodni prostori »produkcijom« i urbanistički humanizirati umjetničkom vizijom novih, varoških ili gradskih prostora, detalja i cjelina, u mikro i makro-razmjerima? Vizijom koja će moći stvoriti gradski pejzaž izvanredne i uvijek nove ljepote.

Tako smo, još jednom, došli do praga stvaralačke imaginacije i do nužnosti da spas tražimo izvan znanosti i »racionalnog funkcioniranja«.

S kojim izgledima?

3

Bez obzira na izgledne svojstvenoj jedinstvenoj tehnologiji i masovnim komunikacijama koje ubrzano stvaraju jedinstven sistem svijeta, ako smo iole sačuvali vjeru u stvaralačke duhovne moći, još uvijek je vrijeme da sagledamo historijsku šansu naše zakašnjele urbanizacije: pejzaž prostran i djevičanski čist, stare jezgre gradova tek načete, sela još duboko u folklornoj strukturi — **sve mogućnosti kao da su nam još uvijek otvorene**. Trebalo bi se tek duboko sabrati i ustanoviti odgovarajuće ustanove i regulative. Ali upravo ta naša socijalna i duhovna mogućnost je u znaku pitanja, i tako smo na najboljem putu da »univerzaliziramo« Istru, Kvarner i Dalmaciju, da razorimo barokne i neohistorijske jezgre u »Panoniji« grubim šokovima. Čijom krivnjom?

Opća atmosfera prelama se kroz imaginativnu moć arhitekata. U neposrednom dodiru s problemima kriviti ćemo zacijelo u prvom redu njih, ali historij-

Otok Susak, vinogradi

ska se motivacija nalazi u tehničkom i naučnom određenju našeg doba. Je li nesmiljena ekskluzivnost tehnološkog duha (a njemu nije bilo teško da zavлада upravo arhitekturom) prešla svoj apogej možda poslije Brasilije ili novog »ekspresionističkog« Corbusierova brutalizma? Gajeći tihi nadu da se nešto još može učiniti s našom obalom i s pejzažom Hrvatskog zagorja, na primjer, navedimo bar jednu koncesiju koju je teorija empiričara bila u stanju do sada da učini. Što je ta teorija u stanju da koncentrira?

Prof. Roger Montgomery s vašingtonskog univerziteta i arh. Fumikiko Maki iz Tokija slažu se u jednome: ako moderna tehnika briše sve lokalne partikularizme, to još ne znači da je u tehničkom svijetu neophodno izjednačenje našeg životnog okvira. Materijali i pojedinačni elementi (zgrade) bit će izjednačeni, **ali regionalizam će se očitovati u njihovu slaganju i vezivanju**.⁸

Naravno, Fumikiko Maki je, u opoziciji s megaformama i babelizmom Kenzo Tangeovih ideja, ovu koncesiju razvio u vezi sa svojom urbanističkom teorijom »grupne forme«, mnogo pokretnije i disponibilnije. Ali to nije dovoljno.

Što može značiti slaganje jednostavnih oblika rođenih na drugom terenu? Stereometrijsku ritmizaciju i neku jednostavnu urbanističku deskripciju, koja (to znamo iz prošlosti) čak i bez znatnijih varijacija

osnovnog »elementa« zaista može izgraditi ambijent određenog kraja. No može li se to dogoditi i danas, u našem vremenu? To su nekad bile neke sekvence Volterre ili, u još jednostavnijem smislu, Chiogge ili Alberobella, ali možemo li od tih »posuđenih« elemenata (recimo od »trullija«) zamisliti »pokrivenu« neku drugu regiju? Možda samo ako je riječ o organskim utjecajima i o postupnom rastu i zračenju, koje polako urašta u novo podneblje. Ali danas, u brzom tempu naših urbanih ekspanzija? Jer kad još dođe univerzalnost materijala, posvuda jednakog, može li to ponavljanje sekvencu biti neko rješenje u našem individualiziranom vremenu? Pred tom perspektivom i pred stvarnim urbanim perspektivama takva karaktera »ritmiziranih sekvencu« misao nam se vraća na Alvara Aaltoa i na mobilnost njegove intimne vizije, uvijek nove i svježije.

Je li takva mogućnost iščezla iz panorame našeg svijeta? Ili do nje još nismo stigli? Ako je vrijeme »prebrzo« da bi moglo dozvoliti »taloženje« i postupnu kristalizaciju arhitektonske forme i urbanističke strukture, što nam je još preostalo na planu stvaranja u najvišem smislu riječi?

Postojala je unutar moderne arhitekture jedna velika šansa za rješenje ovog regionalnog problema. Ona je u daljem razvoju ugasla možda zato što nije bila primjenjiva budućnosti ubrzane urbanizacije koja se surva na našu povijest kao lavina. To je organska teorija F. L. Wrighta.

Proizašla je iz društvenog i psihološkog funkcioniranja individualnog i obiteljskog života, i zato je unutar strahovitog procesa alijeniranja ljudske egzistencije u suvremenom svijetu ostala na rubu urbane civilizacije i njenih socijalnih problema.⁹ Daljnji, pozitivni razvoj racionalističke (funkcionalističke) arhitekture, od Atenske povelje do danas, predstavlja vrijednosti koje omogućuju da se problem grada riješi unutar nje, s blistavim korekturama koje je vrijeme donijelo i s misaonim pritiskom koji je zračio upravo iz organske teorije. Njena intimna vizija »umjetnog svijeta« i čovjeka u njemu nije se, naravno, mogla integrirati u siloviti tok urbane stihije, ali je ostala prisutna unutar nje, u mislima najboljih teoretičara i u svijesti (a možda je bolje reći — u podsvijesti) stvaraoca. Ona je u najvećoj mjeri prisutna i u problemu koji nas ovdje zanima. **Problem kontinuiranja prirodnog i umjetnog prostora bio je upravo njen omiljeni i temeljni problem, a ostao je to do danas**, i to, što je za nas posebno zanimljivo, iznad svakog folklornog rješenja (unatoč prerijskim kućama iz prve Wrightove epohe koje su taj karakter još imale), u smislu kreativnog odnosa prema pejzažu i prema arhitekturi; pri čemu nam se ne nameće tip i domet Wrightovih djela iz »Usonian perioda«, nego njihova intencija i metoda. U smislu imaginativnog preraštanja ne samo »higijenskog« nego i psihološkog funkcioniranja ta je metoda imala veliku prednost: **teoretske i programatske izgleda da konkretnom arhitektonskom idejom« svlada dominantu tehničkih mogućnosti«**. To je ujedno značilo i vlastitu mogućnost da ostvari konkretnu stvaralačku

ku korenspondenciju s regionalnim koordinatama. Unatoč Francastelovoj ironiji, koja je motivirana neshvaćanjem suštine i »nužnosti« alijenacije u odnosnim razdobljima, i unatoč zaprepašujućim izgledima babilonskih gradova Kenzo Tangea ili Waltera Jonasa koji kucaju na vrata naše historije, ili možda upravo zbog njih, smisao organske metode za naš »regionalni problem« ostaje još uvijek temeljan; mutatis mutandis s obzirom na nove društvene i psihološke okvire vremena.

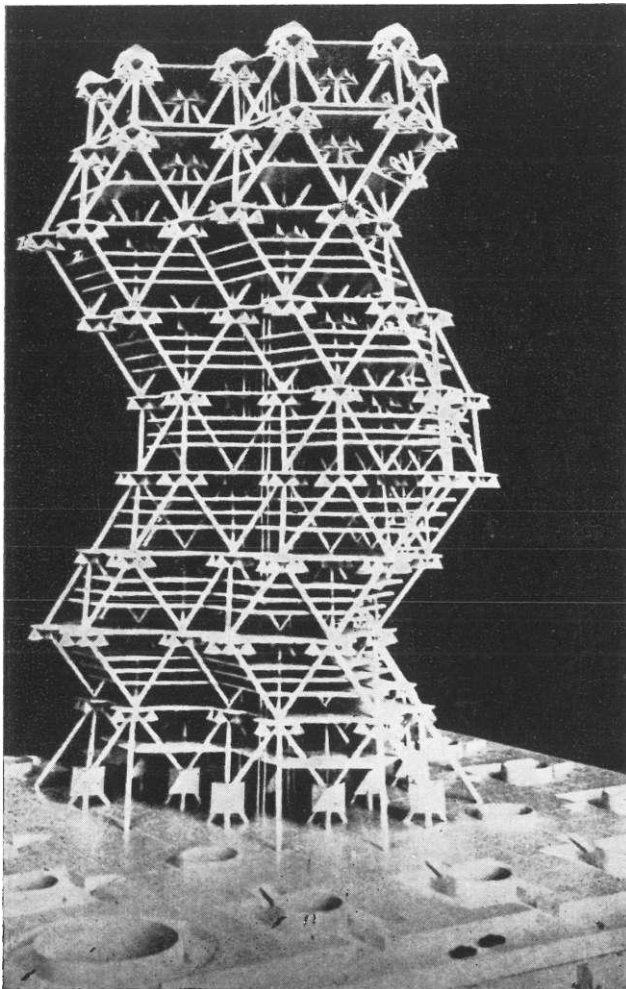
Taj temelj sam po sebi počiva na **individualnoj dimenziji** stanovnika: na njegovu životu, duhovnoj i biološkoj sferi postojanja, dakle, a time se u organsku metodu uključuje i **dimenzija grupe**, društveni život u određenoj sredini, u naselju ili gradu, organski u onoj mjeri u kojoj je i društvo organsko. Pođemo li od cjeline tog života (ne, dakle, samo od »higijenskog« funkcioniranja, kao ni od neke isključivo spiritualne projekcije), nećemo se sukobiti s prirodom. Moći ćemo živjeti u njoj i s njom, a tu se upravo susrećemo s Wrightovim načelom o materijalu i boji ambijenta. Ako još i stereometrijsko rješenje bude stvarno funkcija plana, dakle odvijanja života u enterjeru i u eksterjeru, **s tom metodom izravno ulazimo u prirodni pejzaž regije, i u »posebnost« urbanističke vizije koju tražimo**. Život grada već je iz tog konteksta isključio rješenje Broadaca, a prevlast »unutrašnjeg prostora« nad »vanjskim« ostao je problem za koji organska teorija (što se može lijepo vidjeti kod Bruna Zevija) nije još našla neko suvremeno rješenje. Hoće li biti teško to rješenje naći u cjelovitosti stvaralačkog akta? Može li se zamisliti stvarna dezekvilibracija unutrašnjeg i vanjskog prostora (dakle upravo umjetnog, »građenog« pejzaža koji nas ovdje zanima) unutar cjelovitog, a to znači umjetnički nadahnutog stvaranja? Uostalom, otvorene probleme arhitekture kao umjetnosti teško da ćemo moći rješavati izvan samog tog stvaranja. Bitno je za nas da opisana metoda otvara »dijalog« s prirodom i s regijom, i zato mi se čini da Francastelova optužba s romantizma ovom velikom kretanju arhitektonske misli proizlazi zaista iz neshvaćanja historijske uvjetovanosti i ograničenosti samog fenomena, pa prema tome i teorije; a također iz vlastite teoretske ograničenosti i ograničenosti pozicije sa koje je upravljena.¹⁰ Jer nije li se jedna civilizacija u okviru svojih ograničenih mogućnosti tu pokušavala spasiti od svoje nesavršenosti (od otuđenja) i povratiti barem djelić izgubljenog raja. Optužba se tako pretvara u pohvalu, a problem interferencije i kontinuiranja prirodnog i urbaniziranog pejzaža otvara nam svoje beskrajne mogućnosti. Velik broj graditelja kretao se zaista tragom tih mogućnosti, s različitim intencijama i izrazima. Ako je Asplund na sjeveru branio svoje »unutrašnje prostore« od neugodne prirode i klime, na Jadranu su tendencije uglavnom suprotne. One se otvaraju plavetnilu, suhom kamenitom tlu i moru, ali podneblje sredozemlja (u vezi sa ljetnim žegama i zimskim burama) nametnulo im je zakone regije i »prirodnih kraljevstva« o kojima je nekoć pjevao naš pjesnik.

A u vezi sa svim tim i bez obzira na sudbinu Wrightove teorije i metode (one su ipak utkane u našu arhitektonsku sadašnjost), to je već nešto drugo nego rezignirana koncesija Fumihika Makija. Samo, nije potrebno zaostati na organskim načelima: ta nije sigurno ni da bi se ova dala upotpuniti koordinatom historijskog fundusa uz koji će nova zdanja dobrim dijelom rasti. Ničim neće trebati blokirati stvaralačku imaginaciju ako je stvaralačka. Ona će biti stvaralačka ako zaista bude korespondirala s konkretnim prostorima i realitetima vremena, bez obzira jesu li oni fizičke ili duhovne prirode, a to znači ako budu projecirala cjelinu bića. Hipotetični helikodalni tornjevi Kurokave, recimo, usred Rijeke dubrovačke ignorirali bi te realitete i tu cjelovitost ljudske (individualne i kolektivne) projekcije. Na svoj način i u svojoj provincijskoj razini ignorira ih i hotel »Neptun« na rtu Lapada. Je li, međutim, bolje s urbanim centrom Lapada?

Problem koji se pri tom za nas oblikuje glasi: **biti ili ne biti? Postojati arhitektonski ili ne postojati?** Mi još nismo doživjeli uništavajući pritisak suvremenog turizma koji je na svoj način »civilizirao« talijansku obalu od Jesola do Riminija mnogo manje lijepu i mnogo indiferentniju. Ali srednja Evropa »visi« nad našom obalom, i dobar dio istočne; nad njom se nadvija i porast našeg vlastitog standarda. Bakarski zaljev i Martinščica pošli su već za svojom sudbinom. Možda jednom u budućnosti više neće tako biti, ali još uvijek smo u povijesnom času u kome **»grad sve odlučnije određuje fizionomiju naše civilizacije«.** Urbanistička ekspanzija Rijeke i Splita samo su prvi udarci, ali dovoljni da alarmiraju našu zavičajnu nostalgiju. Ferment magistrale uskoro će vitalizirati i najzabitnije pustoši. »Gradovi-galaksije« su neugodne perspektive desetljeća što dolaze. **Što nam nude mjesto njih?**

Zadar, prostor iza sv. Krševana

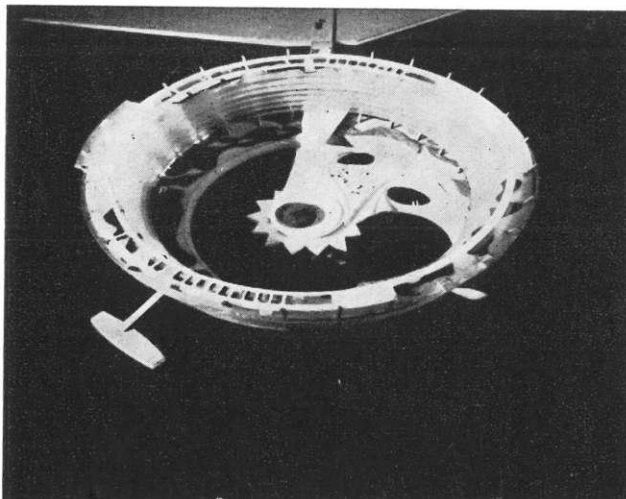
Louis Kahn, Prijedlog za piranezijsku arhitekturu

Mjesto njih nude nam (čak s vizionarskom pozom) mamutske koncentracije modernih babilonskih tornjeva i cikurata: megapolis, i sada bi trebalo da ga uzmognemo zamisliti u predjelima naših regija, među brežuljcima Istre ili Hrvatskog zagorja; ukoliko će, naime, ovi stvaraoci novog vremena (»stambenog poretka« — rekao je sa svojom poznatom zlobom Francastel čak u vezi s teorijom Corbusiera) pretendirati na jedinstvenost i univerzalnost prostorne vizije svijeta.¹² Ako je ta njihova ponuda za naše regije samo projekcija neke hipotetične budućnosti, vizija turističke velesile nije hipoteza, nego realnost ekonomskih proračuna, dovoljna da za 2 ili 3 decenija zaguši naše »mitološke okvire«, da ih prekrije oblicima i materijalom nastalim pod drugim suncem i iz drugačijih pobuda. Invazija južnih mora u punom je toku, a duguljaste turističke »galaksije« već obrubljuju obalu u njenim najljepšim dijelovima. Pa sada, kako spasiti tu našu jadransku šansu koja još uvijek postoji?

Kada bi barem ta šansa imala osnovu i svoju koherentnu substrukturu u nekom sagledivom i strukturiranom kretanju društva koje će oblikovati za a j e d n i c e, velike i male, te determinantne forme novog urbanizma! Ali nevolja je upravo u tome što su najljepši predjeli predodređeni za turističku urbanizaciju, a ona raskida i one blijede obrise koje je komunalni sistem dosada dobio. Dva sudbonosna momenta, čini mi se, određuju situaciju, opću i ovu našu, jadransku.

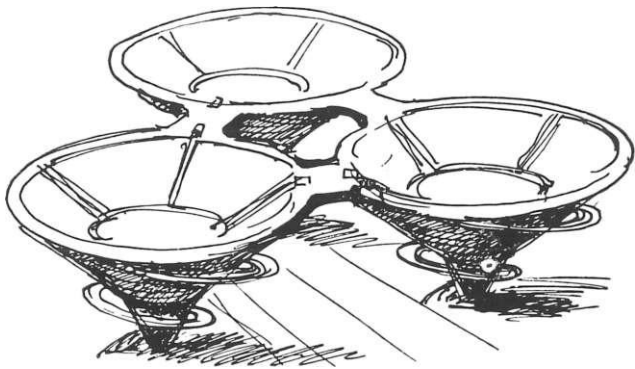
Prvo, to je upravo pomanjkanje substrukture zajednice. Može li se na Zapadu drugo i očekivati? Tražeći »the Core of the City«, i arhitekti CIAM-a našli su se u praznini.¹³ Gdje je srce grada, od čega se ono sastoji, danas, ako je automobil (ne samo u svom fizičkom vidu) učinio nezamišljivom i agoru, i forum, i piazza? Tragajući za tim pojmom zajednice izgubljenim u današnjem društvu, i sluteći ponekad gdje se i zašto zametnuo, S. Giedion se, pun sumnje, upitao: »Postoji li danas još potreba za jednim Co-reom?«¹⁴

Maymont, Umjetni atol, prijedlog za proširenje luke

Zagreb, Folnegovićevo naselje

Walter Jonas, Prijedlog za arhitekturu mamutskih lijevaka

I drugo, čak kad bismo mogli u predodžbi zacrtati tu novu strukturu zajednice i njeno čvrsto urbano jezgro od kojega zrači život kolektivne sfere, ostaje »momenat vremena«: naša naselja, mjesta i gradovi nastaju brzo, za nekoliko godina. Nema mogućnosti da misao dozre, ni da život sam nametne organske dispozicije planova i tijela. **Naselje, grad ili njegovo središte nastaju na crtačem stolu.**

Nastaju kao rješenje zadatka, a ne kao umjetničke vizije. Čak kad bi i imao spoznaju o svim elementima sadašnjosti i budućnosti, dakle mogućnost da predvidi društveno i psihološko funkcioniranje života, pritisak racionalnih problema tako je snažan da graditelj nije u mogućnosti saživjeti se barem sa zatečenim praformama i s ostalim koordinatama regije, ako već unutar nje ne živi sa cijelim svojim bićem. Stvaralačko taloženje stoljeća zamijenjeno je individualnim naporom imaginacije. Znamo iz literature mnoštvo takvih napora od St. Dièa do bostonskog Centra, ali između univerzalnih kretanja, internacionalnih materijala i naše materijalne i imaginativne ograničenosti, što može nastati u najljepšim predjelima obale? Može nastati centar Lapada.

Centar je izraz kolektivne sfere, mjesto gdje se za dugo vrijeme ostvaruju dodiri između ljudi i kristalizira njihova životna volja. Ako njega nema i ako ga nismo u stanju (arhitektonski i urbanistički) stvoriti, znači li to da su se životna volja i sam smisao postojanja povukli **iz kolektivne sfere u individualnu**, iz centra u obiteljske stanove i u »vlastite vrtove«? Možda je to zaista tako, ali u tom slučaju fenomen poprima značenje historijskog simbola sudbonosne težine. Konvencionalnost i osrednjost gradskih vijećnica vidna je slika naše društvene kohezije, a da bi dom kulture u svojoj urbanističkoj i arhitektonskoj funkciji trebalo da zamijeni crkvu, nije nam palo ni na um.¹⁵

Čak i ako resigniramo nad mogućnošću kristalizacije novog centra, što nam preostaje u urbanističko-arhitektonskom smislu s individualnom sferom, to jest s postupnim rastom naselja, njegovim ulaženjem u pejzaž i prožimanjem s njim?

Fumihiko Maki sa svojom je teorijom o »grupnoj formi« ostao na veoma pesimističkoj poziciji. Nasu-

prot megaformi Kenza Tangea, koja bi u obliku »babilonske kule« trebalo da za dulje vrijeme obuhvati sve trajne funkcije grada, on je postavio element kolektivne forme, više-manje stalnog elementa koji se s varijacijama ponavlja i umnaža prema potrebi, i tvori tako strukturu adekvatnu dinamici vremena. Vidjeli smo da on od kombinacija te osnovne »grupne forme« očekuje i ostvarenje regionalnog karaktera.¹⁶

A to je upravo ono što nije dovoljno. Da bi došlo do uraštavanja novog, na crtačem stolu nacrtanog naselja, u pejzaž, potrebno je da imaginacija arhitekata pronađe takvu grupnu formu koja će sama po sebi imati mogućnost korespondiranja s prirodnim i historijskim koordinatama regije. To je **prvi** uvjet regionalnog kontinuiranja prirodnog i umjetnog prostora. Ali ako nekom srećom ili nadahnućem arhitekata dobijemo za neko naselje taj osnovni stereometrijski element, ostaje problem planiranja naselja, onoga dakle što nas osvaja u staroj Korčuli, a užasava u njenoj novoj četvrti. Što nam drugo preostaje nego da ponovo dozovemo u pomoć nadahnuće, ali ovaj put ne arhitekta, nego urbaniste, ako je to uopće moguće dijeliti. Prerasti mehanički metod gradskih rastera, uživjeti se u pejzaž, ali prerasti u svojoj imaginaciji i njega, i s oslobođenom maštom stvoriti umjetničko djelo, to je **drugi** uvjet prostornog kontinuiteta o kojem govorimo.

Tu negdje postoje posljednji izgledi da se nešto učini s našim predjelima. Kontinuiranje prirodnog i umjetnog prostora, ako ga shvatimo u iole stvaralačkom smislu, moglo bi rezultirati upravo onim što nam u ovom času treba, a to je stvaranje gradskog pejzaža. On naravno pretpostavlja shvaćanje urbanističkog plana **kao umjetničkog djela**, koje se može dostići samo najvećim naporom umjetnika. Nije li to upravo ono što u našem vremenu dozrijeva? Ne osjećamo li već dugo nezadovoljstvo i tjeskobu, i ne stvara li nam naše »postojanje u prostoru« napetost iz koje nas samo radost stvaranja može izbaviti?

1) Vjerojatno bi se takvi slučajevi tu i tamo mogli historijski ilustrirati, no teško da se može u širem opsegu naći ličnost koja je sama u nekom kraju kreirala prostorni ambijent čitave regije.

Možda je primjer Palladija u Vicenzi jedan od najzanimljivijih slučajeva. Djelo Julesa Hardouina Mansarta ostalo je ipak reducirano na nekoliko čvornih tačaka, a jednako je tako i djelo Bruneleschija u Firenci naprosto zatrpano mnoštvom drugih fenomena. Očito je da je rađanje arhitektonskih izraza i, uopće, prostornih, urbanih dispozicija proces odviše grandiozan, silovit i stihijan u historijskom smislu riječi, a da bi pojedina ličnost, ma kako velika bila, mogla trajnije djelovati na njegovo određenje.

2) V. Kolar, **Zapostavljeno prostorno planiranje**, »Vjesnik«, 23. IX 1964. (»Nepostojanje saveznih organa ili institucija koje bi se sistematski bavile problematikom prostornog planiranja i odsustvo čvrstih stavova u ovoj obla-

sti nameće potrebu da se o organizaciji jugoslavenskog prostora više razmišlja.» — **A. Pasinović**, u »**Jugoslavenski prostor**«, »**Telegram**«, 23. X 1964, prihvaća taj termin više u društveno-političkom smislu nego u teritorijalnom, ali ipak se opaža težnja teritorijalne konkretizacije: »Pod jugoslavenskim prostorom podrazumijevamo cjelovito zahvaćene konzekvencije u odnosu prema našem vremenu i našem prostoru, dakle našim socijalističkim perspektivama u specifično jugoslavenskom prostornom obimu, koji ima niz vrlo određenih pretpostavki za uspješno zahvaćanje u problem prostornog planiranja.« — Upravo taj problem specifičnosti zahtijeva preciziranja koja bi mogla stvari dati izvjesne konkretne mogućnosti.

3) O tome je raspravljao i kongres AICA (Međunarodnog udruženja kritičara) u Varšavi 1960.

4) Potražimo li u urbanističkoj literaturi u našoj zemlji što je rečeno na tu temu, naći ćemo mnogo vrijednih i ispravnih opservacija i odluka, ali gotovo ništa o ovom »regionalnom problemu«, kao ni o pitanju stvaralačkog intuiranja »gradskog pejzaža« i nekog organskog rješavanja likovnih aglomeracija koje bi pokušale umjetnički oblikovati (ante factum ili post factum) neka društvena stanja i kretanja. Vidi edicije o Savjetovanjima »Saveza urbanističkih društava Jugoslavije«, osobito u Arandelovcu 1957, u Subotici 1962, na Bledu 1963. i u Rijeci 1965, zatim Zaključke »Stalne konferencije gradova«; pa onda ono što o tome piše **Dr B. Piha** u »**Ekonomska politika i metodi usmjeravanja razvoja gradova u Jugoslaviji**«, 1964, i u »**Društveno i prostorno planiranje u Jugoslaviji**«, 1965, itd.

5) **M. Prelog**, **Urbanizacija i urbanizam**, »Naše teme«, 1965; **Vj. Rihter**, **Siturbanizam**, Zagreb, 1964; **E. Franković**, **Urbana sredina**, »Naše teme«, 1964/11; — Isti, Sinturbanizam Vjenceslava Richtera; **Ž. Domjan**, **Perspektive urbanizma**, »Naše teme«, 1964/11. **A. Pasinović**, **Jugoslavenski prostor**, »**Telegram**«, 23. X 1964, itd.

6) »Naime, prostornom analizom naših sadašnjih urbanih sredina i rješenja dolazi se do zaključka da formiranje prostorne kvalitete primarno određuju biološke premise i promete prometa, tj. da — po organizacionoj prostornoj shemi koja ukroti i diskvalificira bilo kakvo stvarno organsko i kontinuirano prostorno prožimanje — pri konačnom oblikovanju prostora sudjeluje s gotovo isključivom prisutnošću poopćeni kompozicioni kriterij. Definitivna dioba uslovljena prometnom shemom (koja nije kreirano doživljajno kretanje prirodnim ili stvorenim ambijentom) stavlja nas u krute okvire diskontinuiteta« (**A. Pasinović**, nav. dj.)

7) »Kako je urbanizam planirana i organizatorska djelatnost, njegovo se sudioništvo u formiranju našeg čovjeka bitno povećava. Naime, kristalizacijom određenih koncepcija (u jednoj planiranoj aktivnosti) predviđa se djelomično struktura budućeg (sutrašnjeg) čovjeka... Određenim načinom građeni gradovi pokazuju ili su pokazali vitalnost u smislu... da kretanje prostorima izdiferenciranih arhitektonsko-urbanističkih vrednota okuplja ljudstvo, da adekvatna arhitektonska koncentracija stvara ugodu (čovjek se osjeća sigurnim i rado biva u takvim ambijentima), tj. da su toliko željena društvena kohezija i

meduljudska komunikacija svojstvene određenim načinima građenja. Raspršeni prostori novih urbanizama (kod nas) nemaju te odlike — to svi znamo ili osjećamo« (**A. Pasinović**, sp. dj.). A zatim: »Ne može se naime tvrditi da suvremeni urbanizam zanemaruje oblikovni momenat. Suvremeni su prostori, dapače, gledajući isključivo s estetskog stanovišta, oblikovani bolje nego mnogi od ovih koje poznajemo i koji su nam možda dragi. Samo, u tim se prostorima osjećamo — neprijatno. U njima vlada jedan red koji nije naš red, jedna zakonitost kojoj ne shvaćamo uzroke niti sagledavamo posljedice, nekom čudnom igrom u pokret su stavljene sile i ritmovi koji postoje po sebi, čovjek je njima samo pridodan, oni ne postoje radi njega nego on zbog njih« (**Ž. Domjan**, **Perspektive urbanizma**, »Naše teme«, 1964/11; str. 1768).

8) »Asimiliranje izvanregionalnih proizvoda ne uslovljuje nestanak regionalnih karakteristika. Regionalizam se ne sastoji u karakteristici domaćih elemenata ili proizvoda, nego više u tome na koji način ovi preuzeti elementi bivaju valorizirani, organizirani i izraženi. Drugim riječima: regionalizam je više izražaj karakterističnog načina kojim se elementi ili proizvodi povezuju nego direktan izražaj pojedinih elemenata« (**Fumihiko Maki**, »**Group form**«, »**Werk**«, juli 1963, str. 263).

9) Osnovna literatura, pored spisa samog Wrighta: **Lewis Mumford**, *The Culture of Cities*, 1938; *The South in architecture*, 1941; *City Development*, 1945; **Bruno Zevi**, *Verso un architettura organica*, 1945; *Storia dell'architettura moderna*, 1950. — Za koliziju Wrightove urbanističke misli s osnovnim problemom urbanizma naše civilizacije vidi osobito **F. L. Wright**, *Broadacre City: a new Community plan*, »*The architectural record*«, 1935. Uostalom, o tome rječitije govore i njegovi zaokreti prema arhitekturi nebodera.

10) **P. Francastel**, **Umetnost i tehnika**, Beograd, 1964, str. 76.

11) **M. Prelog**, **Urbanizacija i urbanizam**, »Naše teme«, 1964, br. 11 (»Čitav naš prostor nalazi se danas u nemirnom vrenju. Bezbrojni tokovi manjih i većih migracija postepeno se slijevaju u jake struje prema gradovima. Historijska revizija prostorne organizacije života u našoj zemlji vrši se danas u znaku Grada«) — Ali ne radi se samo o gradskom urbanizmu. Čitave regije izložene su problemima urbanizacije i formalno se rastvaraju pod pritiskom »tehničke sredine«: »Moderni urbanizam za razliku od historijskog, nema pred sobom samo problem formiranja gradskih aglomeracija. On je prestao da bude urbanizam do gradskih vrata i razvio se u znaku ekspanzije u regiju drugačije vrste od bilo kakvih dodira, utjecaja ili eksporta urbanog koje bilježi povijest;« (**E. Franković**, **Urbana sredina**. »Naše teme«, 1964, br. 11, str. 1778).

12) Izgleda nam kao ironija sudbine da je arhitekt i prok »obiteljske ćelijek«, **F. L. Wright**, zamislio dosad najviši neboder od 1500 m, »lijep primjer neljudske arhitekture«, kako kaže **Michel Ragon**; a prije smrti skicirao je i svoj sablasni upravni centar za **Ellis Island**. Jednom od njegovih učenika pripada još sablasnija zamisao »idealnog« grada nove ere **Mesa City** (**M. Ragon**, »**Où vivrons-nous demain?**«, str. 112 a, 81 c). — Ali spacijalna arhi-

tektura Yone Friedmana ima već izgled mogućnosti. Zatim su tu prijedlozi koji graniče ili ulaze u »fantastičnu arhitekturu«: stupovi Quarmbyja za »vješanje« stanova, golemi helikoidalni tornjevi Kurokave, piramide-košnice na užetima Paula Maymonta ili njegovi umjetni otoci što plove na moru, grad od gigantskih lijevaka Waltera Yonasa, podzemne babilonske kule ili one što lebde u zraku — to su alijenirane forme »stambenog poretka« zamišljenog unutar alijeniranog društvenog poretka bez »zajednice«. Što drugo i mogu da zamisle duhovi iz tog poretka kad ni sociologija ni bilo kakva »društvena imaginacija« ne može sa tih pozicija predočiti društvenu strukturu i psihološku poziciju ljudi budućnosti.

13) God. 1951. međunarodni Kongres CIAMa u Hoddesdonu izabrao je kao temu upravo »The Core of the City«. Bez sumnje, bilo je i razboritih prijedloga. Arhitekti čak i grade središta svojih gradova i rekonstruiraju ih. Ali je upravo o sadržaju tih središta riječ: u čemu se na zapadu, u kojem društvenom i urbanističkom momentu, sreću »individualne i kolektivne sfere« života? Jesu li takvi momenti u suvremenom životu velegrada iskristalizirani, i u kojem vidu?

14) »Nedostaje jasno zacrtana društvena struktura koju možda u jednom prelaznom vremenu, u kome se klasne razlike prožimlju, ne treba ni željeti; nedostaje sveobuhvatna snaga nekog žarkog i budnog religioznog uvjerenja... Problem gradske jezgre izrazito je ljudski problem. Koliko će on biti ispunjen toplom krvi života, to ovisi o ljudima samim« (**S. Gledion, Die Neuformung des Gemeinschaftsbewutseins**, 1945/55 u »Architektur und Gemeinschaft, 1955, str. 74).

15) Koliko je dosadašnja empirija po svom sadržaju u tom problemu daleko od potrebe i vizije socijalističkog društva, možemo vidjeti bacimo li pogled na pregled koji o tome daje **S. Giedion** u »**Soziale Imagination**«, 1953—55, nav. dj., str. 96—109. — No problem je i bez toga jasan: jesmo li mjesto sovjetskog i, recimo, varšavskog »Doma kulture« uopće pokušali zamisliti nešto drugo i arhitektonski riješiti nove društvene sadržaje koji već postoje? Možda sadržaje socijalističkog teatra, biblioteke, univerziteta, a ako se oni ipak ne razlikuju od kapitalističkih, barem njihov položaj u gradu i u urbanizmu grada.

16) **F. Maki**, nav. dj., str. 262, 263.